

2015 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *BÁCSATYAI DÁNIEL*
JOGI MŰVELTSÉG, TÖRTÉNETÍRÁS
ÉS KANCELLÁRIA A 14. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON
- *WEISZ BOGLÁRKA*
A KINCSTARTÓI HIVATAL TÖRTÉNETE
A 14. SZÁZADBAN
- *VADAS ANDRÁS*
TERMINOLÓGIAI ÉS TARTALMI KÉRDÉSEK
A KÖZÉPKORI MALOMHELYEK KÖRÜL
- *TÓTH-BARBALICS VERONIKA*
A DUALIZMUS KORI FŐRENDIHÁZ ELNÖKEI
ÉS ALELNÖKEI
- *ÁBRAHÁM BARNA*
SZLOVÁK SAJTÓ ÉS KORMÁNYZATI
SAJTÓPOLITIKA A NAGY HÁBORÚ ÉVEI
ALATT
- *VARGA ZSUZSANNA*
FÖLDREFORMOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Weisz Boglárka: Ki volt az első kincstartó? A kincstartói hivatal története a 14. században	527
Tóth-Barbalics Veronika: A dualizmus kori főrendiház elnökei és alelnökei	541
Ábrahám Barna: Szlovák sajtó és kormányzati sajtópolitika a nagy háború éveitől	565
Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában	583

MŰHELY

Bácsatyai Dániel: Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon	607
Vadas András: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül	619
Manhercz Orsolya: 1848–1849 traumájának felidézése az 1852-es császári utazás során	649

MÉRLEG

A birodalmi toposzok rombolója (<i>Vajnági Márta</i>)	663

ÉLETMŰ

Biográfia(k)ban elbeszélni. H. Balázs Éva (1915–2006), a felvilágosodás korának kutatója (<i>Krász Lilla</i>)	671

A birodalmi toposzok rombolója

Joachim Whaley, a Cambridge-i Egyetem professzora *Germany and the Holy Roman Empire*¹ című kétkötetes monográfiájával a német történészszakma egy nagy adósságát törlesztette. Hiába adott lökést a Szent Római Birodalommal kapcsolatos publikációknak a felbomlás kétszázadik évfordulója 2006-ban,² 2012-ig kellett várni egy olyan tudományos monográfiára, amely a birodalom egész kora újkori történetét átfogóan, sok szempontból, a legújabb kutatási eredményeket beépítve és a régi történeti toposzokat lerombolva mutatja be. Whaley munkája kiváló kritikákat kapott, a birodalom történetének olyan elismert német szakértői méltatták, mint Heinz Duchhardt, Georg Schmidt vagy Barbara Stollberg-Rilinger – hogy csak néhányat említsünk a recenzensek közül. Velük egyetértve állítható, hogy Whaley kézikönyve hiánypótló munka, és jó darabig megkerülhetetlen alpműnek fog számítani a kora újkori birodalom és Európa történetét tanulmányozók számára. Ennek egyértelmű jele, hogy Németországban nem is kísérleteztek hasonló, német nyelvű birodalomtörténet megírásával, hanem Whaley monográfiáját jelentették meg németül 2014 végén.

A Szent Római Birodalom kora újkori történetének ezen feldolgozása a magyar történészek számára is rendkívül hasznos. Mivel valóban hiánypótló alpműről van szó, véleményem szerint érdemes lenne magyar fordításban is kiadni. A birodalomról ugyanis nem született magyar nyelvű feldolgozás, történetírásunkba pedig az új eredmények szinte egyáltalán nem épültek be. Így lehetséges például

1 *Joachim Whaley: Germany and the Holy Roman Empire. I–II.* OUP, Oxford, 2013. (Az általam használt puha fedeles változatot először 2013-ban adták ki, a kemény fedeles már 2012-ben megjelent.)

2 Csak néhány érdekesebb példát megemlítve: *Die Kaisermacher. Frankfurt am Main und die goldene Bulle, 1356–1806.* Hrsg. Evelyn Brockhoff–Michael Matthäus. Societäts-Verlag, Frankfurt am Main, 2006.; *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation 962 bis 1806. Altes Reich und neue Staaten, 1495–1806. II. Essays.* Hrsg. Heinz Schilling–Hans Ottomeyer. Standstein, Dresden, 2006. – a magdeburgi és berlini ikerkiállítás kora újkori részéhez kapcsolódó tanulmánykötet; *The Holy Roman Empire 1495–1806.* Ed. R. J. W. Evans–Michael Schaich–Peter H. Wilson. OUP, Oxford, 2012. A népszerűsítő kiadványok közül színvonalas összefoglaló *Barbara Stollberg-Rilinger: Heiliges Römisches Reich deutscher Nation. Vom Ende des Mittelalters bis 1806.* Beck, München, 2006. (C. H. Beck Wissen); *Peter Claus Hartmann: Das Heilige Römische Reich deutscher Nation in der Neuzeit 1486–1806.* Reclam, Stuttgart, 2005. (Reclam's Universal-Bibliothek 17045.); *Klaus Herbers–Helmut Neuhaus: Das Heilige Römische Reich. Schauplätze einer tausendjährigen Geschichte (843–1806).* Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005.

az, hogy a birodalom 1648 utáni története sokszor – nem túl szerencsés módon – Ausztria és Poroszország történetévé egyszerűsödik, a birodalmi terminológia használatában pedig rendszeresek a tévedések, pontatlanságok. Habár az elmúlt években több olyan magyar nyelvű publikáció is született,³ amely már az utóbbi évtizedek német szakirodalmának eredményeire támaszkodik és amely birodalmon valóban annak egészét érti, még mindig van teendő annak érdekében, hogy a Szent Római Birodalomról árnyaltabb, történeti előítéletektől mentesebb képet kaphassunk.

Whaley monográfiája már fizikai megjelenésében is tekintélyt parancsoló: két vaskos, egyenként 750 oldalas (jó egykilós) kötetet vehet kézbe az olvasó. A törzsszöveg mindkét kötetben 645 oldalt tesz ki, ezt követi egy rövid glosszárium, majd 50 oldalnyi bibliográfia, végül pedig 30 oldalas név-, tárgy- és földrajzinév-mutató. Az első kötet I. Miksa 1493-as trónra lépésétől a vesztfáliai békéig vizsgálja a történeteket hét nagyobb fejezetben. Először egy összegző áttekintést kapunk a kora újkorba átlépő birodalomról, nevének eredetéről, határvidékeiről, alkotmányáról, a benne létező megannyi, változatos jogállású területről, végül a birodalom és nemzet viszonyáról az 1500 körüli időkben. A 2. fejezet a birodalmi reform időszakát (1493–1519) tárgyalja V. Károly trónra lépéséig, a 3. és 4. fejezet pedig a reformáció terjedését és a vallásháborúk időszakát mutatja be az augsburgi vallásbékével bezárólag. A következő két fejezetben a birodalom, majd az azt alkotó kisebb régiók szemszögéből ismerhetjük meg, hogyan próbálták a gyakorlatba is átültetni a vallásbéke rendelkezéseit. Szépen kirajzolódnak azok a társadalmi, vallási és politikai-alkotmányos konfliktusok, amelyek a 7. fejezetben taglalt harmincéves háborúhoz és a vesztfáliai békéhez vezettek.

A második kötet hat fejezete a vesztfáliai békétől az 1806-os felbomlásig tartó százhatvan évet mutatja be. Először a III. Ferdinánd és főleg I. Lipót idején magára találó, a háború megrázkódtatásaiból sikeresen talpra álló birodalmat ismerjük meg (1. fejezet), majd azokat az okokat, amelyek a 18. század első felében elvezettek az osztrák örökösödési és a hétéves háború kríziséhez (2. fejezet). A harmadik nagyobb egység ugyanezt az 1648–1740 közötti időszakot vizsgálja meg, de a fókuszában a kisebb német területek történetének jellegzetességei állnak. Ugyanígy, előbb az egész, majd az azt alkotó területi egységek látószögéből ismerhetjük meg az 1740–1792 közötti periódust (4. és 5. fejezet), végül az utolsó nagy egység a francia forradalmi és a napóleoni háborúk időszakában mutatja be a II. Ferenc lemondásához és a birodalom kötelékének feloldásához vezető utat.

A Szent Római Birodalom bő háromszáz évének történetét megírni több szempontból sem könnyű vállalkozás. Komoly és egyben izgalmas kihívást jelent például egyszerre láttatni a birodalom tagoltságát és egységét, vagy megküzdeni azzal a számtalan történeti topossal, amely a 19. század óta rárakódott a birodalom történetére. Whaley azonban nagyon ügyesen oldja meg ezeket a feladatokat. Az,

3 Egyik legjobb példa erre a *Világtörténet* c. folyóirat, amelynek 2014/2. száma a Német-római Birodalommal kapcsolatos tanulmányokat tartalmaz.

hogy a szerző számára a birodalom egésze és a részei is fontosak, már a címből is kiderül, amelyben Németország (a német területek összessége) és a Szent Római Birodalom nem szinonim fogalmakként jelennek meg. (A rész-egész szembeállítás a német címből – *Das Heilige Römische Reich und seine Territorien* – még jobban látszik.) A kötet szerkezete is ezt tükrözi vissza: a birodalom egészének fejlődése után a kisebb területi egységek jellegzetességei, tipikus problémái következnek az adott időszakokban. Whaley jó érzékkel választja ki a főbb tendenciák szemléltetéséhez a kisebb „esettanulmányokat”, a burjánzó politikai vagy tudományos irodalomból a néhány, részletesebben bemutatandó darabot. Ennek köszönhetően optimális egyensúlyba kerül a birodalom és a régiók története, és lehetőség nyílik a politika- és alkotmánytörténeti aspektus mellett a társadalom-, egyház-, tudomány- vagy kultúrtörténeti folyamatok és jelenségek vizsgálatára.

A munka egyik legnagyobb erénye, hogy a legújabb kutatási eredményekre támaszkodva szisztematikusan bontja le a kora újkori történettel kapcsolatos topozokat. Nemcsak olyan „helyreigazításokról” van szó, mint hogy Luther valószínűleg sosem szegezte ki 95 pontját Wittenbergben,⁴ hanem olyan, a kora újkoron belül akár évtizedek megítélését is erősen befolyásoló megállapítások cáfolatáról, mint hogy a birodalom a vesztfáliai békével darabjaira hullott, vagy hogy a Habsburgok már a 17. század végétől kezdve ki akartak vonulni a birodalomból. A főfejezetek rendre olyan bevezetővel indulnak, amelyben a szerző összefoglalja a korszakra vonatkozó szakirodalom közhelyeit, és rámutat ezek tarthatatlanságára. Kritikus az olyan régi elméletekkel szemben, amelyek például a nagyjából 1650–1740 közötti időszakot a birodalomban az „abszolútizmus korának” titulálják, levezeti, miért vetette el az 1990-es évek elejétől egyre több történész magának az abszolútizmus kifejezésnek a használatát is.⁵ Az újabb történeti konstrukciókat is sok szempontból vizsgálja: áttekintést ad például a konfesszionalizáció elméletéről, de kitér a teóriát kritizáló álláspontokra is.⁶

A szöveg nagyon jó angolsággal készült, amit azért érdemes megemlíteni, mert a birodalom valóban szövevényes berendezkedését és problémáit Whaley képes volt a külföldi vagy a birodalom történetével éppen csak ismerkedő olvasó számára is jól követhetően és olvasmányosan megjeleníteni. Taktikusan oldotta meg azt a birodalmi terminológiával kapcsolatos állandó problémát, hogy bizonyos elnevezéseket, kifejezéseket valójában lehetetlen más nyelven a német eredetűnek megfelelő tömörséggel visszaadni. Ezeket – hasonlóan azokhoz az intézménynevekhez, amelyeknek angol elnevezését Whaley „esetlennek” (*awkward*) érezte⁷ – a szövegben a német elnevezéssel találhatjuk meg, magyarázatukat pedig a mindkét kötetbe beillesztett glosszáriumban kapja meg az olvasó.

Whaley közel 1500 oldalas művének teljes körű ismertetése nem fér bele egy hagyományos recenzió kereteibe. Ezért most csak három – önkényesen ki-

4 Whaley, J.: i. m. (1. jz.) I. 143.

5 Uo. II. 187–191.

6 Uo. I. 478., 498–511.

7 Uo. I. xi.

választott – témára térek ki: a *Reichspublizistik*ra, a harmincéves háborúra (a vesztfáliai békével együtt) és a birodalom megszűnésére. Az elsőt itthon szinte alig ismerjük, a másik kettőt illetően is nagyon le vagyunk maradva az új megközelítések és eredmények befogadása terén.

A *Reichspublizistik*

Sokáig elvitatták a Szent Római Birodalomtól, hogy igazi állam lett volna, a németektől pedig azt, hogy a 19. század előtt bármilyen nemzeti érzés élhetett bennük. A német kutatások ezt a két előítéletet az elmúlt 25 évben lényegében felszámolták, ami nem kis részben Georg Schmidt munkásságának köszönhető. Arról persze vannak viták, hogy milyen típusú államról volt szó, illetve felelevenedett a 18. századi polémia arról, hogy a német nemzetet politikai vagy kultúrnemzetként kell-e értelmezni.⁸ A nacionalizmus gyökereire koncentrááló kutatásoknak köszönhetően sokkal többet tudunk a birodalmi patriotizmusról is. Whaley szintén rendre visszatér az állam, a nemzet és a patriotizmus kérdésköréhez,⁹ ám ezeket nem lehet kellően tömören összefoglalni, így a témának egy kisebb, ám fontos szeletével szeretnék röviden foglalkozni, a *Reichspublizistik*kal.

A *Reichspublizistik* a Szent Római Birodalom közjogával foglalkozó tudományág volt, amely a 16–17. század fordulójának protestáns, elsősorban lutheránus egyetemein alakult ki. Ekkoriban a birodalmi közjog iránti fokozott érdeklődést az augsburgi vallásbéke rendelkezéseinek végrehajtása nyomán megszorodott jogviták indokolták. Ezek kapcsán egyre többször került elő a császár és a rendek viszonyának értelmezése, a birodalom berendezkedésének kérdése, és a jogtudósok a válaszokat már nem a római jogból, hanem német jogi dokumentumokból és jogszokásokból vezették le. A *Reichspublizistik* merített antik szerzők – különösen Tacitus – műveiből, és épített a „modern” teóriákra, például a szuverenitáselméletekre (Bodin, Althusius) is. Többek között Machiavelli hatására egyre inkább kezdték leválasztani a hatalmat és a politikát a vallásról. A humanistáktól átvették a germán eredet, mitológia és szokások hangsúlyozását, és a birodalmat egyre inkább egy specifikusan német államként kezdték felfogni, miközben elutasították, hogy a Római Birodalom örököse lenne. Kialakult továbbá egy speciális módszertan is, amely Peter Ramus nyomdokain haladva jól tisztázott, egymáshoz logikailag szorosan kapcsolódó fogalmak rendszerével dolgozott.

*Reichspublizistik*knak igen hamar két irányzata alakult ki: az egyik a császár felségjogainak elsőbbségét hangsúlyozta, a másik viszont a birodalmi rendek dominanciáját. Közös volt azonban, hogy egyik sem akarta megdönteni a császár vagy a Habsburgok hatalmát – ez csak elvétve bukkant fel egy-egy radikális szer-

8 A kora újkori német állammal és nemzettel kapcsolatos értelmezési lehetőségekről remek összefoglaló tanulmány: *Georg Schmidt: The State and Nation of the Germans*. In: *The Holy Roman Empire* i. m. (2. jz.) 43–62.

9 Vonatkozó fejezetek: *Whaley, J.*: i. m. (1. jz.) I. 50–57., 457–461., 462–474., II. 95–102., 169–183., 330–344., 438–444., 602–613.

zónél. Eleinte a szerzők főleg a rendekkel és elméleti problémákkal foglalkoztak, a 17. század második felében azonban már a birodalom egészét kezdték vizsgálni. Ebből az időszakból kiemelkedik Samuel von Pufendorf munkássága, aki a birodalmat vizsgálva arra jutott, hogy az nem sorolható be az arisztotelészi államformák egyikébe sem, hanem egy különleges politikai test valahol félúton a monarchia és a föderáció között. Elkövette azonban azt a hibát, hogy a birodalmat *monstro simile*, szabálytalan politikai testnek nevezte – később sikertelenül bizonygatta, hogy nem tartja szörnyetegnek, pusztán államformájának unikális voltára utalt. A 18. században már közjogi tanszékek is létrejöttek a protestáns egyetemeken, és az alkotmány egyre több aspektusát elemezték. Olyan kimagasló tehetségek alkottak ekkor, mint Johann Stephan Pütter, Johann Jacob Moser vagy Carl Friedrich Häberlin.

A *Reichspublizistik*nak egy gyenge pontja biztosan volt, mégpedig deskriptív jellege. A fennálló struktúrákat elemezte, de nem volt innovatív tudomány. Ennek hátránya az 1790-es években mutatkozott meg, amikor a közjogi profeszszorok sem tudtak megvalósítható reformtervvel előállni a birodalom átalakításához. Bár maga a *Reichspublizistik* a kutatott tárgyával együtt sírba szállt 1806-ban, jelentős szerepe volt a mai napig kiemelkedően magas színvonalú német jog- és államtudomány megalapozásában.

A harmincéves háború és a vesztfáliai béke

A történeti közhelytár egyik legismertebb eleme, hogy a vallási okokból és a Habsburgok hatalmi pozíciójának védelmében kirobbant harmincéves háború fizikailag tönkretette a birodalmat, a háborút lezáró vesztfáliai béke pedig politikai-alkotmányos szempontból pecsételte meg a sorsát. Whaley munkája vonatkozó fejezeteinek elolvasása után lényegében a fenti mondat egyik eleme sem tartható.

A harmincéves háborút sokáig vallásháborúnak tartották, és azt Whaley is elismeri, hogy a háború számos eseménye mögött húzódott meg vallási motiváció. Azt az elsősorban az angolszász történetírásban népszerű megközelítést sem veti el teljesen, amely szerint a háború a Habsburgok európai hatalmi pozícióinak védelmében zajlott, hiszen a Habsburgok harapófogójából kitörni akaró Franciaország jelentős szerepe a háború folyamán nyilvánvaló. A szerző ugyanakkor sokkal inkább hajlik az utóbbi években egyre alaposabban kidolgozott álláspont felé, amely szerint a háború mögött alapvetően a birodalom alkotmányos válsága és a Habsburgok dinasztikus krízise húzódott meg.¹⁰

A harmincéves háborúról szóló fejezetek sem merülnek ki hadtörténeti leírásokban. Természetesen nem maradnak ki a hadi események, de az elemzésben hangsúlyos szerepet kapnak a háttérben zajló folyamatok. Wallenstein bemutatásá-

10 Whaley, J.: i. m. (1. jz.) I. 428–438., 448–456., 563–572. A harmincéves háború alkotmányos válságként való értelmezéséről kiváló összefoglaló tanulmány Peter H. Wilson: The Thirty Years War as the Empire's Constitutional Crisis. In: The Holy Roman Empire i. m. (2. jz.) 95–114.

nál az általa egyedülállóan megtestesített hadivállalkozó áll a középpontban, nem a győzelmeket arató zsoldosvezér.¹¹ Nem hiányozhat a háború kapcsán annak a korábban nem tapasztalt propagandatevékenységnek¹² a bemutatása sem, amely az elmúlt három évtizedben igen népszerű kutatási téma volt – ez talán a birodalommal kapcsolatos egyetlen olyan kutatási terület, amelynek eredményei a magyar történetírásban is visszaköszönek.

A vesztfáliai békéről nagyon alapos, a forrásra támaszkodó elemzést kapunk,¹³ de számunkra talán érdekesebbek a háború és a béke hatásainak elemzéséről szóló fejezetek.¹⁴ Egyik jelentősége sem kérdőjelezhető meg, ugyanakkor Whaley figyelmeztet arra, hogy félrevezető lehet a harmincéves háborúra és a vesztfáliai békére visszavezetni a német történelem minden problémáját¹⁵ – pedig ez a felfogás a 20. század második feléig általános volt. Hangsúlyozza, hogy a háború demográfiai és gazdasági következményeinek vizsgálatakor figyelembe kell venni a regionális különbségeket, és azt is, hogy bizonyos negatív gazdasági tendenciák nem a háború következményei voltak, bár a háború katalizátorként működhetett ezek esetében. A vesztfáliai béke értékelésekor is óvatosságra int: a békeszerződés Németországban bő másfél száz esztendeig főleg dicséret tárgya és az egyik legtöbbször hivatkozott alaptörvény volt, amely békét hozott és garantálta a „német szabadság” érvényesülését. A békét 19. századi nacionalista történetírók tették a birodalom „sírásójává”, eltúlozva a császári pozíció gyengülését, a birodalmi rendek hatalmának, reálpolitikai lehetőségeinek a megnövekedését és a Reichhal szembeni ellenszenvét. Whaley felveti, hogy a békének az európai államrendszerre gyakorolt hatását is hajlamosak vagyunk felnagyítani. Elfelejtjük, hogy alapvetően német békéről van szó, és noha már a 18. században is többen az egyetemes európai béke első állomásának tekintették, sem a béke megalkotóinak, sem az aláíróknak nem állt szándékában az európai hatalmi egyensúly alapjait megvetni.

1806 – a közöny vagy a döbbenet csendje?

Tagadhatatlan, hogy 1806-ban a Szent Római Birodalom csendben „múlt ki”, a II. Ferenc lemondásáról és a birodalom feloszlásáról szóló deklaráció ellen alig tiltakoztak. Ezt a mai napig értelmezik úgy, hogy a birodalom megszűnésére a kortársak már számítottak, természetesnek vették. Whaley azonban szemléletesen mutatja be, hogy a megszűnést övező némaság inkább volt a döbbenet, a tanácstalanság csendje, mint az érdektelenségé.

Az, hogy a birodalomnak átfogó strukturális reformokra volt szüksége a 18. század végén, élő probléma volt. Tudták ezt a közjog neves professzorai és azok

11 *Whaley, J.*: i. m. (1. jz.) I. 571–572.

12 Uo. 569–570., 597–599.

13 Uo. 619–631.

14 Uo. 632–644.

15 Uo. 563.

a szerzők is, akik az 1790-es és 1792-es császárválasztás kapcsán ontották pamfletjeiket a vikáriusi jogkörökről, a választási kapitulációról, a császár vagy a Habsburg-dinasztia birodalmon belüli helyzetéről és más alkotmányjogi kérdésekről.¹⁶ A mainzi akadémia 1792-ben még egy esszépályázatot is hirdetett a reform tárgykerében.¹⁷ Közös volt a közjogi szakértők és a gyakran névtelen szerzők írásaiban, hogy a birodalom létezésével hosszú távon számoltak. Szorgalmazták a császár és a rendek viszonyának szabályozását, egy központi törvényszék felállítását, és voltak, akik teljesen új alkotmány bevezetését kezdeményezték volna. Montesquieu nyomdokain haladva javasolták a hatalmi ágak szétválasztását, a független bíraskodás és törvényhozás megteremtését, az állam újjászervezését a népfelség elve alapján. Kisebb számban felbukkantak olyan elképzelések is, amelyek valamilyen köztársasággá alakították volna át a birodalmat. A szerző több ilyen eszmefuttatást is részletez az 1790-es évek végéről,¹⁸ és azt is hangsúlyozza, hogy még ezek a köztársasági elképzelések is sok tekintetben építettek volna egyes hagyományos intézményekre. Ha meg is kérdőjelezték bécsi vagy berlini politikusi körökben a birodalom hasznosságát és jövőjét, a kortársak többsége számára elképzelhetetlennek tűnt, hogy ne az adja a későbbiekben is a német területek államszervezeti keretét.

Megszűnése előtt a birodalom átesett egy jelentős, jóllehet nem a korábbi tervezetek szellemében végrehajtott átalakuláson. Az 1801-es lunéville-i békében a birodalom elvesztette a Rajna bal partján fekvő területeit, a birtokaiktól megfosztottakat a Rajna túlsópartján kellett kárpótolni. Ennek gyakorlati megvalósítására deputációt jelöltek ki, amelynek legfőbb határozata (*Reichsdeputationshauptschluss*, 1803) szinte teljesen átalakította a birodalmat.¹⁹ A változások valóban radikálisak voltak: a kártalanításhoz tömeges mediatizációval²⁰ és szekularizációval teremtették elő a földeket (utóbbi a birodalmi egyház azonnali összeomlását eredményezte). A kártalanítás sem ment zökkenőmentesen: a kárpótlásként kapott területek mérete, lakosság száma, jövedelme gyakran nem állt arányban (negatív, de olykor pozitív értelemben) az elvesztett területekével, sokszor alakultak ki jogviták a régi és az új tulajdonosok között. A területi módosulások az intézményekben is lecsapódtak, és előállt az a korábban elképzelhetetlen helyzet, hogy még a birodalmi gyűlésben is a protestánsok kerültek többségbe.

Napóleon hatalomra kerülésével az események rendkívül felgyorsultak, a francia császár Német-római Birodalmat illető tervei szinte napról napra változtak. Katonai fölénye miatt azonban nem volt nehéz nyomást gyakorolnia arra a 16 német területre, amely végül megalapította a Rajnai Szövetséget, majd hivatalosan is kivált a birodalomból. II. Ferenc is gyorsan eleget tett Napóleon lemondásra felszólító ultimátumának. A birodalom megszűnésére változatos reakciók születtek:

16 Az 1790-es évek reformterveiről: uo. II. 602–613.

17 Uo. 605.

18 Uo. 609–610.

19 Uo. 614–635.

20 Világi területek megfosztása attól a kiváltságtól, hogy csak a császárnak/birodalomnak legyenek alárendelve egyéb földesúri hatalomnak való alávetés nélkül.

egyesek törvénytelennek tekintették a feloszlatást, mások legalább valamiféle átmentésén gondolkodtak.²¹ Az azonban egyértelmű volt, hogy a legtöbben döbben-ten álltak az ezeréves monstrum megszűnése előtt.²²

Whaley értelmezésében tehát a kora újkori Szent Római Birodalom egyáltalán nem halódó, anakronisztikus képződmény volt. A szétagoltság ellenére jelentős kohéziós erők tartották össze tagjait, akiknek döntő többsége az utolsó pillanatig a birodalom keretein belül képzelte el hosszú távú jövőjét. Abban a birodalomban, amely túlélte a reformáció, a harmincéves háború és a 18. századi belháborúk krízisét. Ezek a válságok és a válságok során alkalmazott megküzdési stratégiák formálták háromszáz év alatt a birodalom sajátos struktúráját. A struktúra átalakítása, módosítása sosem egyik napról a másikra történt, és a 19. század elején, a napóleoni háborúk percről percre változó körülményei között a birodalom megújulásához és egyben túléléséhez – bár a belső igény és a szellemi muníció meglelt volna hozzá – egyetlen dolog hiányzott: az idő. A Szent Római Birodalom és „hagyatékának” megismerése és megértése fontos, mert ezek nélkül Közép-Európa későbbi története sem érthető meg. Ahogy Whaley is fogalmaz munkája végén, a birodalom „segíthet azt is megérteni, hogyan vált Németország és Európa azzá, ami”.²³

Vajnági Márta

21 *Whaley, J.*: i. m. (1. jz.) II. 638–644.

22 A Birodalmi Kamarai Bíróság egyik főjegyzőjének naplóbejegyzését idézi: uo. 645.

23 Uo. 650.

CONTENTS

STUDIES

Boglárka Weisz: Who Was the First Treasurer? The History of the Treasurer's Office in the 14th-Century	527
Veronika Tóth-Barbalics: The Presidents and Vice-presidents of the Upper House during the Dual Monarchy (1867–1918)	541
Barna Ábrahám: Slovak Press and Government Press Policy in the Years of the Great War	565
Zsuzsanna Varga: Land Reforms in Central and Eastern Europe after World War II	583

WORKSHOP

Dániel Bácsatyai: Legal Education, Historiography and Chancellery in 14th-Century Hungary	607
András Vadas: Questions of the Terminology and Meaning of the Term <i>locus molendini</i> in the Middle Ages	619
Orsolya Manhercz: Re-acting the Trauma of 1848–1849 during the Imperial Visit of 1852	649

REVIEW ARTICLE	663

OEUVRE	671

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD-jelölt (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) • KRÁSZ LILLA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • MANHERCZ ORSOLYA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • TÓTH-BARBALICS VERONIKA főosztályvezető (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) • VADAS ANDRÁS PhD, egy. tanársegéd (ELTE), PhD-jelölt (Közép-európai Egyetem) • VAJNÁGI MÁRTA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • VARGA ZSUZSANNA, az MTA doktora, egy. docens (ELTE) • WEISZ BOGLÁRKA PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható